

ભારતની પ્રારંભિક રાજ્યવ્યવસ્થા

* પ્રસ્તાવના :-

- ભારતમાં રાજકીય વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓ વિશે આપણને વેદ, મહાકાવ્યો અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.
- ઋગ્વેદકાલીન કે વૈદિકકાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ કબિલાઈ શાસનવ્યવસ્થા જેવું હતું. તેના વડાને રાજ્ય કહેવામાં આવતા જેની ચૂંટણી થતી.

→ સભા અને સમિતિ જેવી રાજકીય સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ સમુદાયને 'વિશ' પણ કહેવામાં આવતો.

→ ભારતમાં ત્યાર પછી જુદા-જુદા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા અમલમાં આવી.

* જનપદ *

→ ઈ.સ.પૂર્વે એક હમરની આસપાસ પંચજન અને ગાંધી નદીના વિસ્તારમાં જુદા-જુદા સમૂહોનાં પ્રારંભિક રાજ્યોની સ્થાપના થઈ. જેને 'જનપદ' કહેવામાં આવતા.

→ 'જનપદ' એટલે માણસના વસવાટનું એક ક્ષેત્ર કે સ્થાન.
→ જનપદ શબ્દ રાજ્યના અર્થમાં વપરાતો.

→ જનપદ એ ઋગ્વેદકાલીન કબિલાઈ સમાજક બહુ વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી.
→ કુરુ, પાંચાલ જેવાં જુદા-જુદા સમૂહોનાં રાજ્યોનાં તેમાં સમાવેશ થાય છે.

* મહાજનપદ *

→ ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીની આસપાસ ભારતમાં સોળ જેટલાં મહાજનપદો મેળા મળે છે. આ મહાજનપદોનાં કેટલાંક ગણરાજ્યો હતાં તો કેટલાંક રાજાશાહી પ્રકારનાં રાજ્યો હતાં.

→ પાલિ ભાષામાં લખાયેલ 'અંગુત્તરનિકાય' ગ્રંથ અનુસાર અનુવૈદિકકાળમાં 16 મહાજનપદો હતાં.

* સોળ મહાજનાપદો *

ક્રમ	મહાજના પદ	રાજધાની	વર્તમાન સ્થાન
1	અંગ	અંપા	→ પૂર્વ બિહાર
2	વજ્ર	વૈશાલી	→ ગોરખપુર આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ)
3	મલ્લ	કુશીનારા	→ ગોરખપુર આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ)
4	કાશી	વારાણસી	→ વારાણસી (ઉત્તરપ્રદેશ)
5	મગધ	ગિરિપ્રજ, રાજગૃહ	→ દક્ષિણ બિહાર
6	કોસલ	આવસ્થી, અયોધ્યા	→ અવધ (ઉત્તરપ્રદેશ)
7	વત્સ	કૌશાંબી	→ પ્રયાગરાજ આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ)
8	ચેદિ	સુક્તિમતી	→ યમુના અને નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ (મધ્ય ભારત)
9	પાંચાલ	અહિષ્ઠ, કામ્પિલ્ય	→ બધુ, બરેલી આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ)
10	સૂરસેન	મથુરા	→ મથુરા પાસેનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ)
11	કુલુ	ઈન્દ્રપ્રસ્થ	→ દિલ્લી અને મેરઠ આસપાસનો પ્રદેશ.
12	અશ્વમેધ	પૌંડ્રન્યા	→ ગોદાવરી નદીના કિનારે
13	અવંતિ	ઉજ્જયિની	→ ભાવનગર પ્રદેશ
14	મલ્લ્ય	વિશટનગર	→ જયપુર (રાજસ્થાન) પાસેનો પ્રદેશ.
15	ગાંધાર	તકિશિલા	→ પેશાવર અને રાવલપિંડી આસપાસનો પ્રદેશ.
16	કરબોજ	લાજપુર	→ નૌરુલ્લ, કુશમીર આસપાસનો પ્રદેશ.
	ધા-6	પ્રકરણ 4	સા. વિજ્ઞાન

* ધો-6 * પ્રકરણ-4 * સા.વિજ્ઞાન *

* રામશાહી રાજ્યાવસ્થા *

- જે રાજ્યતંત્રમાં રામ મુખ્ય હતા તે રામશાહી રાજ્યતંત્ર કહેવાતા.
- આ સમયનાં મહાજનપદો વચ્ચે સત્તા માટે હરીફાઈ રહેલી.
- જેમાં મુખ્યત્વે ચાર શક્તિશાળી રાજ્યતંત્રો મગધ, કોસલ, વલ્લ્હ, અબંતિ વચ્ચે વિશેષ સ્પર્ધા રહેલી. જેમાં આખરે મગધ શક્તિશાળી રાજ્ય તરીકે પ્રખ્યાત થયું.

* મગધ *

- રામશાહી રાજ્યતંત્રમાં બુદ્ધના સમયમાં મગધ રાજ્ય શક્તિશાળી મહાજનપદ બન્યું હતું.
- મગધમાં ત્રણ મજબૂત વંશોએ શાસન કર્યું.

(1). હર્યકવંશ	(2) નાગવંશ	(3). નંદવંશ.
<ul style="list-style-type: none"> → આ વંશનો સ્થાપક બિંબિસાર નામનો રામ હતો. → મગધની રાજધાની તરીકે રાજગૃહ (ગાંધિધામ) હતી, જે ગંગા અને શોણ નદીના કિનારે આવેલું હતું. તેના પછી તેનો પુત્ર અમ્બતશત્રુ શાસન પર આવ્યો. → તેણે પાટલીપુત્ર (પટના) ને રાજધાનીનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. → તેણે વર્ષિજ સંઘ સાથે યુદ્ધ કરી લિચ્છવીઓને હરાવ્યા હતા અને મગધનો રાજ્યવિસ્તાર કર્યો હતો. 	<ul style="list-style-type: none"> → હર્યકવંશ બાદ નાગવંશ સ્થાપર આવ્યો. → જેમાં શિશુનાગ નામના બૌદ્ધ ધર્મ સાથે સંકળાયેલ રામનો સમાવેશ થાય છે. 	<ul style="list-style-type: none"> → મહાપદ્મ નંદ દ્વારા સ્થાપિત નંદવંશ સૌંદર શક્તિશાળી વંશ હતો. → મહાપદ્મ નંદ ભારતનો સૌપ્રથમ સામ્રાજ્ય નિર્માતા બાબુ થયે છે. → તેના સમયમાં મગધ ભારતનું સૌંદર શક્તિશાળી રાજ્ય બની ચૂક્યું હતું. → સિકંદરના ભારત પરના આક્રમણ સમયે મગધ પર નંદવંશના દ્વિનંદ નામનો રામ શાસન કરતો હતો.

* ધોરણ-6 * પ્રકરણ-4 * સા.વિજ્ઞાન

* ગાહરાજ્ય *

→ ગાહરાજ્ય એટલે
લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કે
પરોક્ષ પદ્ધતિ વડે
ચૂંતાયેલા વડા દ્વારા
શાસિત રાજ્ય.

→ ગાહરાજ્ય પ્રાચીન
રાજ્યવ્યવસ્થા તથા
શાસનપદ્ધતિનું
નોંધપાત્ર લક્ષણ હતું.

→ 'ગાહ'નો સામાન્ય
અર્થ 'સમૂહ' થાય છે.

→ એક કરતાં વધારે
સભ્ય સંખ્યાની મદદથી
ચાલતું રાજ્ય એ ગાહરાજ્ય
કહી શકાય.

→ આ સમયે કેટલાંક એવા
પણ રાજ્યો હતાં કે જેમાં
રાજાને જન્તા દ્વારા પસંદ
કરવામાં આવતો હતો.
આવા રાજ્યને 'ગાહરાજ્ય'
કહેવામાં આવતું.

→ જેમાં વૈશાલીનાં
લિચ્છવઓ, કપિલ-
વસ્તુના શાક્યો,
મિથિલાના વિદેહ,
કુશીનારાના મલ્લો
વગેરે પ્રમુખોનાં
ગાહરાજ્યો હતાં. આ
પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામાં
પ્રત્યેક સભ્યને 'રામ'
જેવો દરજ્જો આપવામાં
આવતો.

* આટલું મહત્વ :-

1. ગાહ :- ગાહ શબ્દ ઘણા સભ્યોવાળા સમૂહ માટે
વપરાતો.

→ ગાહ એટલે જૂથ અથવા સમૂહ.
2. સંઘ :- સંઘ એટલે સંગઠન અથવા સભા.

* વૈશાલી વર્જિત રાજ્ય :-

→ રાજસત્તાક મહારાજ્યો આસપાસના પ્રદેશો તાબે કરીને પોતાની
સત્તા વધારવા અને 'સામાન્ય' સ્થાપનાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતા આ
મંદિરે લિચ્છવી, વર્જિત, શાલુક, વિદેહ, શાક્ય, મલ્લ વગેરે આઠ
કે નવ મતિના લોકોએ પોતાનું રક્ષણ કરવા જે સંઘરાજ્ય
સ્થાપ્યું. એ વર્જિતસંઘ નામે ઓળખાયું. એ સંઘરાજ્યનું મુખ્ય
સ્થાન લિચ્છવઓનું પારનાગર વૈશાલી હતું. આદિ તેને વૈશાલીના
વર્જિતસંઘને ગાહરાજ્ય કહેવામાં આવતું.

→ ગાહરાજ્યના રાજ્ય વહીવટનું સંચાલન સભા દ્વારા થતું. જેના કારણે
તેને ગાહતંત્ર કહેવામાં આવતું. ગાહરાજ્યમાં રાજાની બધી સત્તા સભ્યો
પાસે રહેતી. સભામાં સભ્યો બેસતા અને બધાં કામકાજ
ગાહસભામાં રજૂ થઈને બહુમત કે સર્વાનુમતે પસાર થતા. જ્યાં
સભા ભરાતી તે જગ્યા સંઘાગર (નગરલેવન) તરીકે ઓળખાતી.

ભારતની પ્રારંભિક રાજ્યવ્યવસ્થા

* ગાહરાજ્યો :-

- ગાહરાજ્યની સભામાં સભ્ય તરીકે વૃદ્ધ તેમજ યુવાનોની પસંદગી થતી.
- ગાહરાજ્યો રાજ્ય-વહીવટ માટે પોતાનો પ્રમુખ પસંદ કરતા હતા; જેની પસંદગી ચૂંટણી કરીને કરવામાં આવતી.
- ગાહરાજ્યમાં પ્રત્યેક સભ્યને રામ ગાહવામાં આવતો.
- ગાહરાજ્યોની પોતાની એક સભા હતી. જેમાં વહીવટ, સંરક્ષણ, યુદ્ધ, સંધિ જેવા ઘણા મહત્વના પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા થતી અને પછી નિર્ણય લેવાતો.
- કોઈ પણ સભ્ય નિયત થયેલા સમય સુધી જ સભ્યપદ ભોગવતો.
- ગાહરાજ્યના પ્રમુખને એક કાર્યવાહક સમિતિ રાજ્ય વહીવટમાં મદદ કરતી.

* ગાહરાજ્ય સમયનું સમાજજીવન અને રાજ્યવ્યવસ્થા :-

- પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓના મતે આ સમયે લોકો સાદાં ઘરોમાં રહેતા હતા.
- પશુપાલન પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ હતા. આ સમયે ઘઉં, ચોખા, જવ, શેરડી, તલ, સરસવ, કઠોળ જેવા પાકો થતા હતા.
- લોકો માટીનાં વાસણોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં કરતા હતા કારણ કે પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓને આવા કુટલાક માટીનાં વાસણો મળી આવ્યાં છે. આ સમયનાં માટીનાં કુટલાક વાસણો ઉપર ચિત્રકામ વધેલું મેવા મળે છે. આ વાસણો ભૂમરા રંગનાં ચિત્રિત વાસણો (ધૂસરપાત્ર) હતાં.
- આ સમયે કોઈ પણ રાજ્યનો શાસક પોતાના રાજ્યના સંરક્ષણ માટે શક્ય બધા જ ઉપાયો કરતો. આ માટે રાજ્યની રાજધાનીની આસપાસ કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા. આ કિલ્લાઓ મજબૂત અને ઊંચા બાંધવામાં આવતા. તેમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પથ્થર અને ઈંટના ઉપયોગ કરવામાં આવતા, ~~જેવા~~ સમયે

* ધોરણ-6 * પ્રકરણ-4 * સા.વિરાન

- ઉટલાંડ રામઓ પોતાની શક્તિ અને સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા માટે પોતાના રાજ્યની ફરતે વિશાળ, ઊંચી અને ભવ્ય દીવાલો તૈયાર કરાવતા.
- પ્રયાગરાજ્યે મળેલે ઇંટની દીવાલે આશરે 2500 વર્ષ પહેલાંની ગણાય છે એટલે સંભવતઃ આ સમયે આવા ઊંચી દિવાલવાળા કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા હશે.
- આ સમયેનાં લેખામ મહાજનપદોને વિશાળ સેના અને સંરક્ષણ માટે મજબૂત કિલ્લાની જરૂરિયાત રહેતી. આ જરૂરિયાતને પૂરી કરવા લોકો પાસેથી કર લેવામાં આવ્યો.
- ખેતીના પોક પર ઘઠ્ઠા ભાગ ખેડૂતો રાજકોષમાં આવતા. કારીગર વર્ગ એક માસમાં એક દિવસે રાજ્યને કીમ કરી આવતા.
- પશુપાલકો કરના ભાગરૂપે પશુઓ આવતા. વેપારીઓ સામાનના ખરીદ-વેચાણ પર કર આવતા હતા.
- મહાજનપદોના સમયગાળામાં લોખંડનાં ઓભરોને લઈ ખેતીમાં સુધાર લાવ્યા.

* આટલું મહા * ~~~~~

* મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ બંને આ જનપદો (ગણરાજ્યો)માં પગપાળા વિચર્યા હતા. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાંના ગણરાજ્યો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

* ગણરાજ્યના યુગ દરમિયાન મહાત્મા બુદ્ધનો જન્મ થયો તેમ જ આ યુગને બુદ્ધકાલીન યુગ પણ કહે છે.

* વિશ્વમાં અન્ય * ~~~~~

* ચીન, એથેન્સ, રોમ, ગ્રીસ વગેરેનાં નગરરાજ્યોનું જે રીતે લોકશાહી રાજ્યો તરીકે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે પ્રાચીન ભારતનાં ગણ-રાજ્યોને પણ લોકશાહી રાજ્યો તરીકે દર્શાવે શકાય.

* ધા-6 * પ્રકરણ-4 * સા. વિજ્ઞાન

* રામશાહી અને લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા વચ્ચેનો તફાવત :-

ક્રમ	રામશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા	ક્રમ	લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા
1.	રામશાહી રાજ્યવ્યવસ્થામાં રામ મુખ્ય હોય છે.	1.	લોકશાહી વ્યવસ્થામાં લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિઓ મુખ્ય હોય છે.
2.	રામશાહીમાં રામ સર્વોપરી હોય છે.	2.	લોકશાહીમાં ગૃહનો વડા (પ્રમુખ) મુખ્ય હોય છે.
3.	તેમાં રામને રાજ્યવહીવટમાં મદદ કરનાર પ્રધાનમંડળ હોય છે.	3.	તેમાં પ્રમુખ(ગૃહ) ને રાજ્યવહીવટમાં મદદ કરનાર મંત્રીમંડળ હોય છે.
4.	તેમાં રામનું પદ પંચપરંપરાગત હોય છે.	4.	તેમાં પ્રદેશની પ્રમ પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટે છે.

* અધ્યયન નિષ્પત્તિઓ :-

1. વિદ્યાર્થીઓ ભારતનાં નકશામાં ઐતિહાસિક સ્થળો દર્શાવે છે.
2. વિદ્યાર્થીઓ પ્રાચીન માનવસંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને ઓળખી તેના વિકાસને સમજાવે છે.

☆ પ્રવૃત્તિઓ ☆

- (1). પાઠ્યપુસ્તકના પાના.નં. 11 પર આવેલાં 'હડપ્પીય સભ્યતાનાં સ્થળો' નાં નકશાનો અભ્યાસ કરી નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર તમારી નોટબુકમાં લખો.
 - (i). નદીકિનારે આવેલાં હડપ્પીય સભ્યતાનાં સ્થળો જે-તે નદીના નામ સાથે જણાવો.
 - (ii). એરબ સાગરના કિનારે આવેલાં હડપ્પીય સભ્યતાનાં સ્થળો જણાવો.
 - (iii). પાકિસ્તાનમાં આવેલાં હડપ્પીય સભ્યતાનાં સ્થળો જણાવો.
 - (2). હડપ્પીય સભ્યતાનાં સ્થળો, તેમાંથી મળેલાં વિવિધ અવશેષોનાં ચિત્રો વગેરે મેળવીને તેનો માહિતી અંક બનાવો.
 - (3). તમારી શાળામાંથી શૈક્ષણિક પ્રવાસ અંતર્ગત લોથલનો પ્રવાસ કરો અને તેના વિશે માહિતી એકત્ર કરો.
 - (4). હડપ્પીય સભ્યતાના માનવજીવન વિશે હસ્તલિખિત અંક બનાવો.
 - (5). **પ્રોજેક્ટ :-** (તમારા ગામના જૂનામાં જૂના મકાન અથવા તો નવા મકાનના પાયા પૂરેલા હોય ત્યાં જઈને નિરીક્ષણ કરો અને નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો.)
 - (i). આ મકાન બાંધવા માટે ક્યાં ક્યાં સામાન વપરાયો હશે ?
 - (ii). આ મકાનના બાંધકામમાં કેટલા દીવાલો હશે ?
 - (iii). આ મકાનમાં કેટલા ઓરડા હશે ?
- (સૂચના :- વિદ્યાર્થીઓએ આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પોતાની નોટબુકમાં લખવા.)